

Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 14, Issue 4, No. 56, Winter 2023

 [10.22108/rpl.2022.133086.2041](https://doi.org/10.22108/rpl.2022.133086.2041)

 [20.1001.1.24763268.1401.14.4.2.7](https://ris.org/urn:nbn:de:hbz:5:1-63862-p0011-7)

(Research Paper)

A Different Attitude toward Amir Khusraw Dihlav's Dowalrānī Xezerkhān

Mahdieh Asadi*

Bijan Zahiri Nav**

Shokrollah Pouralkhas***

Abstract

Dowalrānī Xezerkhān tells the love story of Xezer (xazer) Khān, Ala-edin khalji's son, and the princess of Gogojrāt named Dīveldī. This Masnavi written in the poet's late life comprises two parts. The first part was written at the request of Xezer Khaan in 715/1315 and the second part, including 319 extra verses about murders of Khalji's prince and his brothers, was appended between 720 & 721/1320 & 1321. The poetic language of this historical tragedy is mature, simple, pleasant, and free from conventional conservatism. Multiple literary compositions, simple but skillful illustrations, Amr Khusraw's special subject headings, and new styles on writing Dah-Nameh are the most outstanding particularities of Dowalrānī Khezerkhān. None of Amr Khusraw's historical Masnavis have as much special names as Dowalrānī Khezerkhān, including good historical, cultural, political, geographical, and social information about the history of the rulers of India, especially Khalji dynasty, their methods of government, political relations, prince's choice, royal wedding, names of people, places, and positions, and also government officials. Dowalrānī Khezerkhān is the only work of Amr Khusraw, which has a version belonging to the poet's lifetime. This manuscript under the number 178 is preserved in Arg Library of the Republic of Afghanistan. Another feature of the book is illumination of the new aspects of Amr Khusraw's life and thoughts, as well as mentioning of his son's name, Ein-ud-dīn Mobārak, and the poet's story of desertion from Mongols.

Introduction

Dowalrānī Khezerkhān tells the love story of Xezerkhān, Ala-edin khalji's son, and a Rajput princess named Dīveldī. This Masnavi that was written in the poet's late life is comprised of two parts. The first part was written at the request of Xezerkhān in 715/1315 and the second part, including 319 extra verses about the murders of Khalji's prince and his brothers, was appended between 720 & 721/1320 & 1321. This poem, which is one of the most prominent works of Amr

* Ph.D. Candidate of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Mohagheh Ardabili University, Ardabil, Iran

** Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Mohagheh Ardabili University, Ardabil, Iran (Corresponding Author Email: Bijanzahirinav@yahoo.com)

*** Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Mohagheh Ardabili University, Ardabil, Iran

Khusraw Dihlav, indicates his real life and thoughts more than his other works. This study aimed to probe such a neglected and valuable work as Amr Khusraw's.

Material & Methods

By reading Dowalrānī Kheẓerkhān and collecting the information mentioned in the book, such as special names, political relations, and dates, and studying the history of Khalji dynasty, the authors tried to present a relatively comprehensive description of historical, literary, cultural, and social values of the Masnavi.

Discussion of Results & Conclusions

- Dowalrānī Kheẓerkhān was the closest work to Amr Khusraw's life and thoughts.
- A separate part of this Masnavi was allocated to celebrate the rulers of India, especially Khalji dynasty extending Islam.
- Dowalrānī Kheẓerkhān contained special names of people, places, and positions, which were historically very important.
- This Masnavi was the only source of information about Xeẓerkhān's biography.
- Dowalrānī Kheẓerkhān was full of multiple literary compositions, new expressions, and simple yet skillful illustrations.
- The verses contained historical, literary, cultural, and social information about Khalji's dynasty;
- Dowalrānī Kheẓerkhān illuminated new aspects of the name, life, and thoughts of Xeẓerkhaan's son, who was held in captivity;
- Dowalrānī Kheẓerkhān was the only work of Amr Khusraw, which had a version belonging to the poet's lifetime.
- Making use of new styles in writing Dah-Nameh and Barat al-Istehlall (a kind of stylistic device) had made Dowalrānī Kheẓerkhān different from Amr Khusraw's other works.

Keywords: Amr Khusraw Dihlav, Dowalrānī Kheẓerkhān's Masnavi, Xeẓerkhān, Diveldi, Khalji dynasty, historical, literary, cultural, and social information

References

1. De Laugier De Beaurecueil, S. (1964). *Manuscrits d'Afghanistan*. Cairo: Imprimerie d'Institut Franc.
2. Amr Khusraw Dihlav. (1975). *Dovalraani Xezer Khaan*. Ed. Mohammad Wafa Baghaugh. Foreword by Abdul Ghani Mirzayev. Dushanbe: Danesh Publications.
3. Amr Khusraw Dihlav. (1975). *Dbchah-i Dvn-i Ghurra al-kaml*. with the efforts of Seyyed Wazir Al-Hassan Abedi. Lahore: National Committee for Sat Susaleh-e- Taghribat-e- Amr Khusraw.
4. Amr Khusraw Dihlav. (1964). *Dīvān-e kāmēl*. Foreword by S. Nafīsī. with the efforts of M. Darvīš. Tehran: Elmi publications.
5. Amr Khusraw Dihlav. (1933). *Tughlaq Nama (Book of the Tughlaqs)*. Described by Ḥāshimī Farīdābādī. Aurangabad: Matbaa-e- Urdu.
6. Amr Khusraw Dihlav. (1948). *Nuh Sipihr (Nine Skies)*. Edited & Foreword by Mohammad Vahid Mirza. Kolkata: Motion Preset
7. Amr Khusraw Dihlav. (1976). *Khaza'in ul-Futuh (The Treasures of Victories)* details of Ala ud-Din Khalji's construction works, wars, and administrative services. Ed. & Described by Mohammad Vahid Mirza. The second edition. Lahore: National back foundation of Pakistan.
8. Baghbani, M. (2020). *Error correction in Amr Khusraw Dihlav's Šīrīn o Kōsrow with research in history of the life, works, and adventures of him (PhD thesis)*. Tehran: Institute For Humanities And Cultural Studies
9. Badayuni, A.Q. (2000). *Muntakhab-ut-Tawarikh or Tarikh-i-Bada'uni*. Ed. Sahib Maulvi Ali Ahmad. Foreword by Tawfiq Hashempour Sobhani. Tehran: Society for the National Heritage of Iran.

10. Barani, Z. (2005). *Tārīkh-e Fīrūz Shāhī* ("History of Fīrūz Shāh"). Ed. Sir Syed Ahmed. Aligarh: Academy of Sir Syed.
11. Sultān Āla'eddīn khalji. Lahore: Barghee preset. Gopī, C. N. (2008). *Amīr Khusrau kā Hindvī kalām: ma' nuskhah-yi Barlin, zaḳhīrah-yi Ishpringar*. The second edition. Lahore: Sang-e-Meel Publications. Ḥabīb sāhib, M. (1948). *Savāniḥ-i ḥayāt-i Amīr Khusrau*. Translated by Hayatullah Ansari. Allahabad: Hindustani Academy, U. P.
12. Hakim Momen Tonekabani. (2010). *Tohfāt Al-Momenin*. Qom: Quranic study of the light of revelation.
13. Dowlatshahi, A. M., & Nourian, M. (2021). Lexical Benefits and the Novel Word Combinations in Devalrani and Khizr Khan Masnavi by Amir Khosrow Dihlavi. *Literary Arts*, 13 (3), 1-30.
14. Dowlatshahi, A. M., & Nourian, M. (2019). Amir Khosrow Dihlavi's Advice Letter in the Preface of Masnavi Devalrani and Khizr Khan. *History of literature (Journal of Human Sciences)*, 12 (1), 107-135.
15. Zabihnia, A. (2021). Causes of an Educational Approach to Devalrani and Khezarkhan Amir Khosrodehlou. *Journal of Subcontinent Researches (JSR)*, 13 (40), 113-128.
16. Zolfaghari, H. (2013). *One Hundred of Persian Love Poems*. Tehran: Charkh publication
17. Zarrinkoob, A. H. (1974). Amr Khusraw Dihlav: poet and critic. *Journal of Faculty of Literature, University of Tehran*, 4, 19-25.
18. Hardy, P. (1962). *Historiography of Amr Khusraw*. Translated by Mir Hossein Shah Ariana, 12, 18-28.
19. Safa, Z. (1369). *History of literature in Iran*. Tehran: Ferdowsi.
20. Mubarak Kirmani Meer Khurd, M. (1885). *Seyar Ul Auliya*. with the efforts of Chiranji Lal Gini. Delhi: Matbaa-e- Moheb-e- India
21. Kargar, M., Mangeli, M., & Zabihnia Emran, A. (2020). Mystical Approach of Amir Khosrow Dehlavi in his Poem Doval Rani wa Khizr Khan Based on Robert A. Emmons' Viewpoint on Spiritual Intelligence. *Religion & Mysticism*, 17 (66), 173-192.
22. Kiani, R. (2021). Reflections on Social Demographic Ideas of Amir Khosrow Dehlavi in a Realistic Narrative. *Critical Studies in Texts & Programs of Human Sciences and Council for the Study of Humanities Texts and Books*, 21 (10), 335-350.
23. Mashayekh Faridani, M. H. (1959). The foundations of Pakistan's independence. *Journal of the Ministry of Foreign Affairs*, 9, 81-96.
24. Shibli Nu'mani, M. (1922). *Hayāt-i Khusrau*. Lucknow: Adabi Preset.
25. Yari S., & Solaymanian, M. (2017). The Status of Amir-Khosrow Dehlavi in the Historiography of India. *Quartely Research Journal of Islamic History*, 1 (22), 125-151.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال چهاردهم

شماره چهارم (پیاپی ۵۶)، زمستان ۱۴۰۱، ص ۱۸-۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۱۲/۲۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۶/۱

 [10.22108/rpll.2022.133086.2041](https://doi.org/10.22108/rpll.2022.133086.2041)
 [20.1001.1.24763268.1401.14.4.2.7](https://doi.org/20.1001.1.24763268.1401.14.4.2.7)

(مقاله پژوهشی)

نگاهی دیگر به مثنوی دولرانی خضرخان امیر خسرو دهلوی

مهديه اسدی، * بیژن ظهیری‌ناو، ** شکرالله پورالخاص ***

چکیده

مثنوی بزمی - تاریخی دولرانی خضرخان روایتگر عشق شاهزاده خضرخان، پسر سلطان علاءالدین محمد خلجی، و دیولدی، دختر راجه گجرات، است. این منظومه از آثار دهه پایانی عمر امیر خسرو دهلوی است که بخش نخست آن را به درخواست شاهزاده خلجی در سال ۷۱۵ ق. سرود؛ در فاصله میان سال‌های ۷۲۰ و ۷۲۱ ق. تکمله‌ای مشتمل بر ۳۱۹ بیت بدان افزود و در آن به ماجرای قتل خضرخان و برادرانش پرداخت. این منظومه که از برجسته‌ترین آثار امیر خسرو است، بیش از هر اثر دیگری چهره واقعی او و اندیشه‌هایش را به ما نشان می‌دهد. شروع منظومه در زمان حیات علاءالدین خلجی و پایان آن در زمانه‌ای است که دیگر نه خضرخان زنده است و نه سلسله خلجیان وجود دارد. زبان شاعر در این مثنوی پخته، ساده و دلنشین و بدون محافظه‌کاری‌های مرسوم است. بسیاری ترکیبات بدیع و تصویرسازی‌های ساده و در عین حال ماهرانه، سرعنوان‌های خسروانه و پیروی از سنت ده‌نامه‌نویسی به‌شیوه‌ای تازه تأمل‌برانگیز است. هیچ یک از مثنوی‌های تاریخی خسرو به‌اندازه منظومه دولرانی، نام‌های خاص ندارد؛ این اثر دربردارنده اطلاعات فراوان تاریخی، فرهنگی، سیاسی، جغرافیایی، اجتماعی، از جمله تاریخ پادشاهان هند، روش حکمرانی خلجیان، مناسبات درباری، انتخاب ولیعهد، کیفیت جهیز عروس، اسامی افراد، اماکن، جایگاه‌ها و مقام‌های درباری و دیوانی، و مانند آن است و تنها اثر امیر خسرو است که نسخه‌ای متعلق به زمان حیات شاعر دارد که با شماره ۱۷۸ در کتابخانه ارگ جمهوری افغانستان نگهداری می‌شود. از دیگر ویژگی‌های منظومه روشن‌کردن زوایای تازه‌ای از زندگی و اندیشه‌های شاعر، همچنین ذکر نام فرزندش، عین‌الدین مبارک و ماجرای رهایی شاعر از دست مغول است.

واژه‌های کلیدی

امیر خسرو دهلوی؛ مثنوی دولرانی خضرخان؛ خضرخان؛ دیولدی؛ خلجیان؛ اطلاعات ادبی، فرهنگی، اجتماعی

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق، اردبیل، ایران، asadimahdieh5@gmail.com

** استاد زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق، اردبیل، ایران (نویسنده مسئول)، bijanzahirinav@yahoo.com

*** استاد زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق، اردبیل، ایران، pouralkhas@uma.ac.ir

۱- مقدمه

امیرخسرو دهلوی (۶۵۱-۷۲۵ ق.) صوفی، نویسنده، شاعر، منتقد ادبی، تاریخ‌نگار و موسیقی‌دان مشهور شبه‌قاره هند است. او از مریدان شیخ نظام‌الدین اولیا، از نامورترین مشایخ طریقت چشتیه، بوده است (رک. علوی کرمانی، ۱۳۸۵: ۳۰۱-۳۰۵). ضیاء‌الدین برنی، نویسنده تاریخ فیروزشاهی، که از دوستان خسرو بوده درباره مقام او در تصوف نوشته است: «صوفی مستقیم‌الحال بود و بیشتری عمر او در صیام و قیام و تعبد و قرآن‌خوانی گذشت و به طاعات متعینه و لازمه یگانه شده بود و دائم روزه داشت و از مریدان خاصه شیخ بود. و آنچنان مریدی معتقد من دیگری را ندیده‌ام. و از عشق و محبت نصیبی تمام داشت و صاحب سماع و صاحب وجد و صاحب حال بود...» (برنی، ۲۰۰۵، ج ۲: ۳۵۹).

خسرو با زبان‌های فارسی، عربی، ترکی، هندی و سانسکریت آشنا بود و از نخستین ادیبان فارسی‌زبان است که به زبان هندی شعر سروده است (امیرخسرو، ۱۳۴۳: نه). مجموعه‌ای از اشعار هندی امیرخسرو نیز براساس نسخه خطی کتابخانه اشپرنگر آلمان منتشر شده است (رک. چندنارنگ، ۲۰۰۸).

خسرو از پیشتازان حوزه نقد ادبی نیز هست. این مزیت نقادی، به گفته زرین‌کوب، «او را در بین شاعران معروف جهان، در ردیف کالریج و وردزورث و شیلر و گوته، از جمله کسانی ساخته که با قریحه آفرینندگی، استعداد انتقادی را نیز واجد بوده‌اند... مقدمه غره‌الکمال او از این حیث یک اثر انتقادی تمام‌عیار است و در عین حال، از بعضی جهات، حیات ادبی اثر کالریج، شاعر انگلیسی، را به خاطر می‌آورد» (زرین‌کوب، ۱۳۵۴: ۱۹-۲۲).

از نظر بعد ادبی، امیرخسرو «بی‌تردید بزرگ‌ترین شاعر پارسی‌گوی هند» و «اشعر شعرای هند» است که اثری ژرف بر شاعران پس از خود گذاشت و از این نظر، یکی از مهم‌ترین افراد در تاریخ ادبیات فارسی به شمار می‌رود (مشایخ فریدنی، ۱۳۳۸: ۸۱؛ صفا ۱۳۶۹، ج ۲-۳: ۷۸۵؛ امیرخسرو، ۱۳۴۳: هفت). شبلی نعمانی معتقد است «در هند، از ششصد سال پیش تاکنون شخصیتی دارای کمالات مختلف مثل امیرخسرو چشم به جهان نگشوده است» (شبلی نعمانی، ۱۹۲۲: ۳۳). برنیز درباره او نوشته است: «در عصر علانی شعرایی بودند که بعد از ایشان بلکه پیش از ایشان چشم روزگار مثل ایشان ندیده است، لاسیما امیرخسرو که خسرو شاعران سلف و خلف بوده است و در اختراع معانی و کثرت تصنیفات و کشف رموز غریب، نظیر خود نداشت... و در علم موسیقی گفتن و ساختن کمالی داشت و هرچه نسبت به طبع لطیف و موزون کنند باری تعالی او را در این هنر سرآمد گردانیده بود» (برنی، ۲۰۰۵، ج ۲: ۳۵۹).

او نخستین کسی است که *خمسه نظامی* را به سبک و زبان خاص خود استقبال کرده است. همچنین یکی از پرکارترین نویسندگان در طول تاریخ بوده و «در این باب حقا کم‌نظیر است» (صفا، ۱۳۶۹، ج ۲-۳: ۷۷۹). مشهورترین آثار خسرو عبارت‌اند از: سه اثر منثور به نام‌های *خزاین‌الفتوح*، *اعجاز خسروی*، *افضل الفوائد*؛ دیوان: شامل پنج دفتر با نام‌های *تحفة الصغر*، *وسط‌الحیاء*، *غرة‌الکمال*، *بقیة النقیة*، و *نهایة‌الکمال*؛ *خمسه*: شامل پنج مثنوی *مطلع‌الأنوار*، *شیرین و خسرو*، *مجنون و لیلی*، *آئینه اسکندری* و *هشت بهشت*؛ و مثنوی‌های تاریخی شامل *مفتاح‌الفتوح*، *نه سپهر*، *تعلقنامه*، *قران‌السعدین*، و *دولرانی خضرخان* (حبیب، ۱۹۴۸: ۲۰۶-۳۲۰).

تمرکز پژوهش حاضر بر منظومه دولرانی خضرخان شاعر است که از آثار دوران پختگی خسرو و از زیباترین مثنوی‌های اوست. زندگی و عشق نافرجام شاهزاده خلجی به ناکامی منظومه‌ای ختم شد که داستان زندگی او را روایت می‌کرد. سبب این بود که در دربار خلجیان و بعد از آن در دربار تغلقیان کسی علاقه‌ای به یادآوری خاطرات ولیعهد پیشین یا شاهزاده عاشقی نداشت که ناکام، رو در حجاب خاک کشید. به نظر می‌رسد این تنها منظومه خسرو است که هرگز جایی در کتابخانه دربار دهلوی نیافته است.

این نوشتار با ذکر تاریخ خلجیان - که به مناسبت شاهزاده خضرخان و شرح وقایع زندگی او به آن پرداخته می‌شود - سعی دارد تصویر جامعی از ارزش‌های ادبی، تاریخی، فرهنگی و اجتماعی منظومه ارائه کند تا از این رهگذر به این اثر مغفول‌مانده باارزش توجه شود.

۱-۱ پیشینه پژوهش

درباره منظومه دولرانی خضرخان امیرخسرو چند پژوهش به شرح زیر انجام شده است:

- (۱) «بررسی برخی از عناصر داستان در منظومه دولرانی و خضرخان امیرخسرو دهلوی» (محمدصادقی، ۱۳۹۵) که روایت منظومه را تحلیل کرده و عناصر داستانی آن را برشمرده است.
- (۲) «نصیحت‌نامه امیرخسرو دهلوی در دیباچه مثنوی دولرانی و خضرخان» (دولت‌شاهی و نوریان، ۱۳۹۸: ۱۰۷-۱۳۵) که در آن، صراحت لهجه و بی‌پروایی شاعر در نصیحت‌گویی سلطان علاءالدین بررسی و ویژگی‌های شخصیتی شاعر و جایگاه والای او در دربار سلطان تبیین شده است.
- (۳) «بررسی رویکرد عرفانی امیرخسرو دهلوی در منظومه دولرانی و خضرخان براساس دیدگاه هوش معنوی رابرت ایمونز» (کارگر و ذبیح‌نیا، ۱۳۹۹: ۱۰۷-۱۳۵) که در آن، مؤلفه‌های بارز هوش معنوی در ادبیات عرفانی و اندیشه امیرخسرو مطرح و اثبات شده که امیرخسرو در این منظومه، عرفان و هوش معنوی را ترکیب کرده است.
- (۴) «فواید لغوی و تازگی‌های ترکیبی "مثنوی دولرانی و خضرخان" امیرخسرو دهلوی» که نویسندگان با گزینش و معرفی واژگان نادر منظومه دولرانی و خضرخان و شیوه‌های ترکیب‌سازی بدیع آن در چهار بخش کوشیده‌اند تا نشان دهند که شاعر تا چه حد در حوزه ساخت ترکیب‌های تازه توانمند بوده است: ترکیبات تازه‌ای که در لغتنامه دهخدا مدخل ندارد؛ ترکیباتی که در فرهنگ دهخدا آمده است، ولی شاهدمثال ندارد؛ آنهایی که از منظومه دولرانی و خضرخان شاهدمثال دارد؛ واژه‌هایی که در لغت‌نامه معنی شده است، اما از این منظومه شاهدمثال ندارد (دولت‌شاهی و نوریان، ۱۴۰۰: ۱-۳۰).

- (۵) «علل رویکرد تعلیمی در منظومه دولرانی و خضرخان امیرخسرو دهلوی» (ذبیح‌نیا عمران، ۱۴۰۰: ۱۱۳-۱۲۸) که تنبه و عبرت را اصلی‌ترین انگیزه انعکاس مضامین تعلیمی در داستان دولرانی و خضرخان بیان کرده است؛ گویا به نظر شاعر، توجه به آموزه‌های تعلیمی برای رسیدن به کمال در یک رابطه عاشقانه، جایگاه مهم و بلندی دارد.
- (۶) «تأملی در اندیشه‌های اجتماعی - جمعیتی امیرخسرو دهلوی در روایتی واقع‌گرایانه» که بر مبنای تخصص نگارنده مقاله، اقتصاد و جمعیت‌شناسی، به تحولات اجتماعی تحت تأثیر گسترش اسلام، حیات اجتماعی و جمعیت‌شناختی اثر پرداخته و از این نظر منظومه را منحصر به فرد و مهم دانسته است (کیانی، ۱۴۰۰: ۳۳۷-۳۵۰).

همچنین در کتاب یکصد منظومه عاشقانه فارسی از این منظومه یاد شده و انتساب نام «عشقیه» به منظومه از

دلایل نفوذ و اهمیت آن دانسته شده است: «... خسرو داستان دولرانی و خضرخان را به تأثیر از داستان‌های هندی ساخت و بعدها همین روش او بود که مورد استقبال شعرای شبه‌قاره، چون فیض دکنی در نظم نل و دمن شد» (ذوالفقاری، ۱۳۹۲: ۱۳۲).

در میان پژوهش‌های یادشده جای تحقیقی خالی است که با نگاه چندبعدی به منظومه پردازد و به کمک آن، جایگاه ادبی اثر را به خواننده ارزانی دارد. توجه به بستر تاریخی، آن هم در منظومه‌ای که برگرفته از داستان عشق واقعی شاهزاده‌ای از یک سلسله تاریخی است، اهمیت فراوان دارد؛ نکته‌ای که در اغلب پژوهش‌های ذکرشده مغفول مانده است. نگاه ادبی به متون فقط با توجه به بستر تاریخی آنها و دقت در بعد ویژگی‌های ادبی آن کامل می‌شود. ضمن اینکه این نگاه، جایگاه مؤلف و متن در بستر تاریخ ادبیات، فرهنگ و اجتماع حاکم بر آن را نیز توصیف می‌کند. چیزی که در این مقاله به آن می‌پردازیم.

۲- نگاه تاریخی به منظومه دولرانی خضرخان

سلسله خلجیان و شرایط ویژه حاکمیت دینی آنها علت اصلی پایان تلخ ماجرای دو دل‌داده است که بدون تبیین آن، سیر شاعری امیرخسرو و شیوه خاص سرایش منظومه برای توجه به نکات ادبی آن ناممکن است. پس نگاهی تاریخی به شاعر و اثر منظور لازم به نظر می‌رسد.

۲-۱ تاریخ‌نگاری امیرخسرو دهلوی

وجه مهم شخصیت امیرخسرو تاریخ‌نگاری اوست که حاصل حضور تقریباً همیشگی‌اش از سال ۶۷۱ تا ۷۲۵ ق. در دستگاه پادشاهان سه سلسله «ممالیک»، «خلجیه» و «تغلقیه» هند است (رک. امیرخسرو، ۲، ۱۹۷۵: ۶۷-۶۸؛ صفا، ۱۳۶۹، ج ۳-۲: ۷۷۵). بخش عمده زندگی ادبی خسرو در دوره خلجیان - که سلسله‌ای متشکل از پنج پادشاه بود و از سال ۶۸۹ ق. تا ۷۲۰ ق. بر دهلی حکومت کردند - سپری شد؛ عمده آثار او نیز متعلق به این دوران است:

سال	نام سلطان	آثار
۶۸۹-۶۹۵	جلال‌الدین فیروز شاه	مفتاح الفتوح (۶۹۰ ق.)، غرة الکمال (۶۹۳ ق.)
۶۹۵-۶۹۶ (سه ماه)	رکن‌الدین ابراهیم	--
۶۹۵-۷۱۵	علاء‌الدین محمد خلجی	خمسه (۶۹۸-۷۰۱ ق.)، رساله اول تا چهارم اعجاز خسروی (۶۹۸ ق.)، خزائن الفتوح (۷۱۱ ق.)، دولرانی خضرخان (۷۱۵ ق.)
۷۱۵ (۳۵ روز)	شهاب‌الدین خلجی / نایب‌السلطنه: ملک کافور	--
۷۱۵-۷۱۶ (دو ماه)	شهاب‌الدین خلجی / نایب‌السلطنه: قطب‌الدین مبارک	--
۷۱۶-۷۲۰	قطب‌الدین مبارک	بقیه نقیه (۷۱۶ ق.)، نه سپهر (۷۱۸ ق.)، افضل الفوائد (۷۱۹ ق.)، رساله پنجم اعجاز خسروی (۷۱۹ ق.)، تکمله خضرخان (۷۲۰-۷۲۱ ق.)
		(باغبانی، ۱۳۹۹: ۱۷۱-۲۵۰)

نزدیکی شاعر به دربار، سبب شد تا آثارش اطلاعات فراوانی از موضوعات تاریخی، سیاسی، جغرافیایی، اجتماعی، و فرهنگی داشته باشد و مستند دیگر تاریخ‌نویسان قرار بگیرد. اهمیت تاریخ‌نگاری خسرو، با آنکه هرگز مورخ رسمی نبوده، به‌حدی است که اگر برخی گزارش‌های او نبود، بخشی از تاریخ سلاطین هند از میان می‌رفت (شاه، ۱۳۴۱: ۱۸-۲۸؛ یاری و سلیمانان، ۱۳۹۵: ۱۲۵-۱۵۱). چنانکه خواهیم گفت، منظومه دولرانی شاهد این مدعاست. منظومه با ستایش خداوند (ابیات ۱-۱۰۱)، مدح پیامبر و صفت معراج او (ابیات ۱۰۲-۱۹۳)، مدح نظام‌الدین اولیا و علاءالدین خلجی (ابیات ۱۹۴-۲۶۱)، خطاب زمین‌بوس (ابیات ۲۶۲-۲۸۷)، نصیحت به پادشاه عصر (ابیات ۲۸۸-۵۲۷)، در سبب نظم کتاب (ابیات ۵۲۸-۶۵۸) و معرفی پادشاهان مسلمان دهلی (ابیات ۶۵۹-۸۲۲) آغاز می‌شود و به ذکر پادشاهی سلطان علاءالدین محمد خلجی و کشورگشایی‌های او (ابیات ۸۲۳-۱۱۳۷) می‌رسد که از نظر تاریخی بسیار اهمیت دارد.

۲-۲ سلسله خلجیان و زمینه‌های تاریخی منظومه

از آنجا که موضوع منظومه، داستان عشق شاهزاده خضرخان، پسر علاءالدین خلجی، است و وقایع آن در زمینه تاریخی آن ایام رخ داده است، باید به اختصار به معرفی این سلسله با استفاده از مطالب مندرج در خود منظومه و منابع دیگر پرداخته شود.

مؤسس سلسله خلجیان، جلال‌الدین فیروزشاه نام دارد. او با بیماری و مرگ معزالدین کیقباد، به نیابت سلطنت سلطان شمس‌الدین رسید و چند ماه بعد با مرگ شاه خردسال بر تخت نشست (برنی ۲۰۰۵، ج ۱: ۱۷۲-۱۷۳). امیرخسرو که مدتی پیش از به سلطنت رسیدن جلال‌الدین به او پیوسته و ندیم او شده بود، از این پادشاه به نیکی یاد کرده و ناموری خود را حاصل تربیت و مرحمت او دانسته است (امیرخسرو ۲، ۱۹۷۵: ۷۱). تصریح برنی نیز روشن می‌کند که خسرو در دربار او از مرتبه ندیمی به مصحف‌داری و امیری رسیده است (برنی، ۲۰۰۵: ۱۹۷-۱۹۸).

برنی فیروزشاه را با صفاتی مانند شجاعت، انصاف، دل‌رحمی، ادب، شکیبایی، و هنرشناسی ستوده است (همان: ۱۸۸-۱۹۶)؛ گرچه دنیادوستی و ساده‌لوحی‌اش را سبب اصلی کشته‌شدنش به دست علاءالدین محمد، داماد و برادرزاده‌اش، در ۱۶ رمضان ۶۹۵ ق. دانسته است (همان، ۲۰۸-۲۱۲ و ۲۳۰-۲۳۱؛ امیرخسرو، ۱۹۷۶: ۱۱).

پس از مرگ فیروزشاه، «ملکه جهان» (همسر او) به‌جای آنکه سلطنت را به پسرش «ارکلی‌خان» واگذارد که حاکم ملتان و «رستم زمان» خود بود (جعفری، ۱۹۲۳: ۳۴؛ برنی، ۲۰۰۵: ۲۴۳)، آن را به پسر کوچکش «رکن‌الدین ابراهیم» سپرد که جوانی خام بود. علاءالدین نیز «اختلاف خانه دشمن را غنیمت شمرد» و ضمن لشکرکشی به‌سوی پایتخت با دادن طلا و مال فراوان، سران سپاه و بزرگان دهلی را خرید. ملکه جهان و رکن‌الدین ابراهیم که دیگر امکان مقابله با لشکر او را نداشتند، شبانه به‌سوی ملتان گریختند و علاءالدین محمد در ۲۲ ذی‌حجه سال ۶۹۵ ق. وارد دهلی شد و بر تخت نشست (همان: ۲۴۶؛ امیرخسرو، ۱۹۷۶: ۱۲).

دو ماه بعد (محرّم سال ۶۹۶ ق.)، او لشکر خود را به ملتان فرستاد و پس از دو ماه محاصره، فرزندان سلطان جلال‌الدین و یارانش را با دادن امان‌نامه تسلیم کرد؛ اما دستور داد در میانه راه ملتان به دهلی، میل در چشم ارکلی‌خان و رکن‌الدین ابراهیم بکشند و آنان را در قلعه هانسی زندانی کنند. همچنین، فرزندان خردسال ارکلی‌خان را به قتل برسانند و ملکه جهان و دیگر زنان حرم را به حرم‌سرای دهلی بفرستند (برنی، ۲۰۰۵: ۲۰۰۵).

او پس از نابودی وارثان فیروزشاه، به تعقیب بزرگان دوره جلالی و کسانی پرداخت که با ستاندن زر به سلطان رکن‌الدین خیانت کرده بودند. به‌جز مصادره اموال، مرگ، نابینایی، یا زندان در انتظار این افراد بود. علاءالدین سپس لشکر مغول را که به هند حمله کرده بودند، درهم شکست و پایه‌های حکومت خود را استوار کرد. او خود را «سکندر ثانی» نامید و بر آن شد تا دست به جهانگشایی بزند و با کفار هند به جهاد بپردازد (همان: ۲۵۰-۲۵۱ و ۲۶۳). او در دوره حکومت بیست‌ساله‌اش، با جنگ‌های دائمی همه ایالت‌های جنوبی هند و اکثر ایالات شمالی آن را به تصرف درآورد و مناطق تحت سیطرهٔ خلیجیان را به چهار برابر رسانید.

علاءالدین در بیستم جمادی‌الاول سال ۶۹۸ ق. به قصد تخریب بتخانهٔ سومنات به ایالت گجرات حمله برد (امیرخسرو، ۱۹۷۶: ۴۷). رای کرن، راجهٔ مقتدر گجرات، نتوانست در برابر لشکر دهلی مقاومت کند و به والی دیوگیر پناه برد؛ در عوض همسر او «کنولادی رانی» و جمعی از اهالی حرم به اسارت درآمدند و به دهلی برده شدند (امیرخسرو ۱، ۱۹۷۵: ۱۱۷۱-۱۱۹۰).^۱

امیرخسرو، کنولادی را به زیبایی، نیک‌سیرتی و خوش‌سلیقگی ستوده است؛ ویژگی‌هایی که سبب شد نزد علاءالدین منزلتی والا بیابد. شبی از شب‌ها، کنولادی از سلطان خواست دخترش «دیولدی» را که همراه پدرش در دیوگیر بود نزد او بیاورد. سلطان پذیرفت و پیامی به‌منظور خواستگاری دیولدی برای فرزندش خضرخان به رای کرن فرستاد. خضرخان پسر بزرگ سلطان علاءالدین از همسر دومش ماهرو (خواهر الپ‌خان) بود که با فتح ایالت چیتور در سال ۷۰۲ ق. به ولایتعهدی منصوب و آن سرزمین نیز به افتخار او، «خضرآباد» نامیده شد (امیرخسرو ۱، ۱۹۷۵: ۹۶۴-۹۷۳).

رای از این پیشنهاد استقبال کرد و خواست تا دیولدی را با جهیزی شاهانه راهی دهلی کند؛ اما علاءالدین ناگهان تغییر عقیده داد و تصمیم به فتح دیوگیر گرفت. این لشکرکشی به فتح کامل آن سرزمین و اسارت دیولدی انجامید. بدین ترتیب، دختر رای نیز به مادرش در قصر دهلی پیوست (همان: ۱۱۹۷-۱۲۷۴).

این واقعه در سال ۷۰۷ ق. روی داده است (جعفری، ۱۹۲۳: ۱۱۰-۱۱۱). در آن وقت خضرخان ده‌ساله و دیولدی هشت‌ساله بودند. این دو بیشتر اوقات در قصر به بازی‌های کودکان مشغول بودند و عشق آنان از همین‌جا آغاز شد. سلطان و ملکه نیز که از ابتدا این دو را برای ازدواج با هم در نظر گرفته بودند، خضرخان را در جریان این تصمیم گذاردند (همان: ابیات ۱۳۴۰-۱۳۵۲)؛ اما سپس او را به‌سبب برخی ملاحظات سیاسی و خانوادگی، در ۲۳ رمضان سال ۷۱۱ ق. به ازدواج با دختر الپ‌خان، دختردایی‌اش، وادار کردند (همان: ۱۳۸۴-۱۳۹۱ و ۲۳۲۱-۲۳۲۲).

با آنکه خضرخان در این ازدواج برخلاف نظر سلطان و ملکه رفتار نکرد، همچنان با دیولدی نزد عشق می‌باخت؛ از این‌رو، ملکه دیولدی را از قصر شاهی به قصر لعل فرستاد. این جدایی اثرات سوئی بر دل و جان خضرخان گذاشت. ملکه که نگران حال فرزند خود بود، موضوع را با سلطان در میان نهاد. شاه نیز اجازه داد مخفیانه خضرخان و دیولدی را به عقد هم درآورند (همان: ۳۱۳۰-۳۱۷۰). خضرخان به شکرانهٔ رسیدن به مقصود، از کارهای ناشایست خود توبه کرد و در حلقهٔ مریدان نظام‌الدین اولیا درآمد (همان: ۳۲۶۲-۳۳۰۲)؛ اما دوران خوشی او چندان دیر نپایید.

برنی «مبتلاشدن علاءالدین به بدبینی، شیفتگی او به جمال ملک کافور هزار دیناری؛ گرفتاری به بیماری

استسقا؛ و غفلت از تربیت شاهزادگان» را چهار عامل مهم در انحطاط سلسله خلجیان شمرده است (برنی، ۲۰۰۵: ۴۰۱). بدبینی سبب شد علاءالدین خادمان واقعی حکومت را از خود دور کند و افراد پست را به جای آنان بگمارد؛ ابتلا به بیماری استسقا موجب بدخلق‌تر شدن او شد؛ غفلت از تربیت پسران موجب شد آنان ناخردمند و هوس‌باز شوند و ارزش میراث پدر را ندانند؛ و سرانجام عشق او به کافور هزاردیناری - غلامی که از فتح کپه‌ایت برای سلطان آورده شده بود - سبب شد او به مقام سرلشکری و وزیری برسد و ملک نایب نام بگیرد و محرم راز و مشاور مخصوص سلطان باشد.

ملک نایب با سوءاستفاده از این موقعیت و روان آشفته شاه، الپ‌خان را که یکی از چهار رکن اصلی حکومت علاءالدین بود، به طور وحشیانه به قتل رساند و با بدبین کردن شاه نسبت به خضرخان سبب شد نشانه‌های ولایتعهدی را از او بگیرند و او و برادرش «شادی‌خان» را در قلعه گوالیار زندانی کنند (بدایونی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۳۷-۱۳۸). به گفته برنی «در روز قتل الپ‌خان و جلا و بند خضرخان، خانمان سلطان علاءالدین برافتاد» (برنی، ۲۰۰۵: ۲۵۲ و ۳۶۹).

مدتی کوتاه پس از این ماجرا، در روز هفتم شوال سال ۷۱۵ ق. «قضای اجل درآمد و سلطان علاءالدین از دار فنا به دار بقا رحلت کرد» (همان: ۳۶۹) و روزگار تیره خضرخان آغاز شد. دو روز پس از مرگ سلطان، ملک کافور فرمانی را که طی آن خضرخان از ولیعهدی عزل و برادر ناتنی و خردسالش «عمر» به سلطنت منصوب شده بود، به بزرگان و امرا نشان داد. شاه خردسال که پنج - شش سال بیشتر نداشت، با لقب «شهاب‌الدین» بر تخت نشست و ملک کافور نایب‌السلطنه شد و اداره امور را به دست گرفت (همان: ۳۷۲).

روز بعد، ملک کافور دستور داد میل در چشمان خضرخان و شادی‌خان بکشند و هر دو را کور کنند. همچنین، به مصادره اموال و حبس مادر آن دو یعنی ملکه جهان فرمان داد. او شاهزاده مبارک‌خان پسر دیگر سلطان علاءالدین را نیز زندانی کرد و قصد داشت او را هم کور کند که در سی و پنجمین روز حکومتش، گروهی از مخالفان، شبانه وارد قصر شدند و او و اطرافیانش را به قتل رساندند. آنان شاهزاده مبارک‌خان را از زندان بیرون آوردند و نایب سلطان شهاب‌الدین قرار دادند (همان: ۳۷۳-۳۷۴).

کمتر از سه ماه بعد، مبارک‌خان که در آن زمان جوانی هفده - هجده ساله بود، سلطان شهاب‌الدین را از سلطنت برکنار کرد و او را نیز به قلعه گوالیار فرستاد و نابینا کرد (همان: ۳۷۷). سپس با نام قطب‌الدین مبارکشاه در روز یکشنبه بیست و چهارم محرم سال ۷۱۶ ق. بر تخت نشست (امیرخسرو، ۱۹۴۸: ۵۱).

او برای جلب رضایت مردم که سال‌ها تحت فشار و ترس زندگی می‌کردند، با جداکردن راه خود از پدرش، در روز نخست سلطنتش بسیاری از قوانین و جزایهای سخت دوران علاءالدین را لغو کرد؛ همه زندانیان و تبعیدیان را بخشید؛ خراج‌های سنگین را برانداخت و خود «به شراب‌خوردن و سماع‌شنیدن و عیش و عشرت راندن و داد هواپرستی دادن» مشغول شد (برنی، ۲۰۰۵: ۳۸۲-۳۸۷).

او کم‌کم رفتارهای خلاف شرع خود را علنی کرد و «زبان را با مقربان و نزدیکان به فحش و دشنام بگشاد و هواپرستی را یکی به صد مراعات نمود» (همان: ۳۹۴). از جمله اینکه «اکثر اوقات به لباس زنان و زر و زیور ایشان آراسته در مجلس حاضر می‌شد و شراب‌خواری و دیگر اقسام فسق علانیه می‌کرد و مذکر و مؤنث نسبت به وی یکسان بود» (بدایونی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۴۴-۱۴۶). همچنین، با وجود احترام و عزتی که نظام‌الدین اولیا در نظر مردم

داشت، «با شیخ بنیاد عداوت نهاد و زبان به بدگفتن از شیخ بگشاد» (برنی، ۲۰۰۵: ۳۹۴ و ۳۹۶).

او در اداره کشور نیز راه بدبینی و خونریزی در پیش گرفت و «دست به قتل‌های ناحق زد». حاصل آن شد که «هیچ آفریده را از درونیان و برونیان مجال نماند که آنچه صلاح ملک و دولت او باشد، پوست‌باز کرده پیش او بگوید» (همان: ۳۹۴ و ۳۹۵). همچنین، او شیفته پسری هندوتبار از اهالی گجرات به نام «حسن برادو بچه» شد. وی حسن را «خسرو خان» نامید و او را به نیابت تخت، وزارت و حکومت دیوگیر منصوب کرد و امور مملکت را به او سپرد و خود به عیاشی مشغول شد (امیرخسرو، ۱۹۳۳: ۱۸).

خضرخان و برادرانش نیز از این تباهی‌ها بی‌نصیب نماندند؛ زیرا مبارکشاه به دلیل ترس از وارثان حکومت، تصمیم گرفت «انبازان ملک» را نابود کند. تنها منبع تاریخی مشروح به‌جامانده از این ماجرا ابیاتی است که امیرخسرو در منظومه دولرانی از خود به یادگار گذاشته است:

مَع الْقَصَـه، نَهـانِ دَانِ اَیـنِ رَازِ	ز گنج راز زین‌سان در کند باز
کِه چُون سَلْطَانِ مَبَارِکْشَاهِ بَیْ مَهْرِ	ز تلخی گشت بر خویشان ترش‌چهر
بَرِ آنْ شَد تَا کَنْدِ از کَیْنِ سِگَالِی	ز انبازان ملک اقلیم خالی
نَهانِ سَوِی خَضْرَخَانِ کَسِ فَرْسْتَادِ	نموداری به عذر از دل برون داد
کِه اَی شَمَعِ ز مَجْلَسِ دَوْرْمَانَدَه	تنت بی‌تاب و رخ بی‌نور مانده
تَو مِی‌دَانِی کِه از مَن نِیْسْتِ اَیْنِ کَارِ	ستم‌کش ماند و یکسو شد ستمکار
کَنْوَن مَاهِمِ دَرِ آنْ هَنْجَارِ کَارِیْمِ	به هنجاری از این بندت برآریم
وَلِی مَهْرِ کَسِی کَانْدَرِ دَلْتِ رَسْتِ	نه درخورد علو همت توسطت
دَوْلَرَانِی کِه دَرِ پِیْشْتِ کَنْیْزِی اسْتِ	کنیز ار مه بود هم سهل چیزی است
... تَمْنَاِی دَل مَاهِمِی کَنْدِ خَوَاسْتِ	که زان زانوشین بر بایدت خاست
چَوِ زِیْنْجَا رَفْتِ بَازِ اَیْنْجَا فَرْسَتْشِ	به پایین‌گاه تخت ما فرستش
چَوِ سَوْدَاِی دَلْتِ کَمِ گَشْتِ چِیْزِی	دهیمت باز تا باشد کنیزی

(امیرخسرو ۱، ۱۹۷۵: ۳۹۱۵-۳۹۳۳)

خضرخان در برابر خواسته نامشروع شاه از سر خشم و ناراحتی پاسخ داد:

کِه شَه رَا مَلْکِرَانِی چُونِ وِفَا کَرْدِ	دولرانی به من باید رها کرد
چَوِ دَوْلْتِ دَوْرِ گَشْتِ از خَانِی مَن	دولرانی است دولت‌رانی من
چَوِ بَا مَن هَمْسَرِ اسْتِ اَیْنِ یَارِ جَانِی	سر من دور کن، زان پس تو دانی

(همان: ۳۹۳۸-۳۹۴۱)

شاه با شنیدن پاسخ خضرخان در خشم شد و فرمان داد «سر شیران ملک» را از تن جدا کنند. به فرمان شاه مأموران به سرعت به سوی گوالیار حرکت کردند. آنان شاهزادگان نابینا را پس از کمی مقاومت در بند کشیدند و هر سه را گردن زدند (همان: ۳۹۴۲-۳۹۶۵). سپس، جسد آنان را در دخمه‌ای انداختند و زنان و مادران آنان را به دهلی و حرم مبارکشاه بردند (برنی، ۲۰۰۵: ۳۹۳-۳۹۴).

تاریخ دقیق روی‌دادن این حادثه روشن نیست؛ منظومه دولرانی در این باره خاموش است؛ بدایونی آن را مربوط به سال ۷۱۸ و در زمان بازگشت شاه از فتح دوباره دیوگیر دانسته است (بدایونی، ۱۳۸۰: ۱۴۵)؛ اما در مثنوی «نه سپهر» که خسرو آن را در تاریخ سلطنت و فتوحات مبارکشاه نوشته و در آخر جمادی‌الثانی ۷۱۸ ق. به پایان رسیده (امیرخسرو، ۱۹۴۸: ۴۵۷)، بعد از ماجرای فتح دیوگیر سخنی در این باره نیامده است؛ از این رو، به احتمال زیاد قتل خضرخان پس از تاریخ اتمام منظومه روی داده است.

پس از این جنایت، زندگی مبارکشاه نیز چندان به درازا نکشید؛ زیرا خسرو خان که رؤیای نشستن بر تختگاه دهلوی را در سر می‌پرورد، با همکاری افراد قبیله خود، در شب اول ماه جمادی‌الثانی سال ۷۲۰ ق. مبارکشاه را به قتل رساندند و دو پسر دیگر سلطان علاءالدین (فریدخان و ابوبکرخان) را سر بریدند و سه پسر کوچک‌تر (علی‌خان، بهاءالدین، عثمان‌خان) را کور کردند (امیرخسرو، ۱۹۳۳: ۲۳-۳۶). بدین ترتیب، پس از شکست خسروخان از غیاث‌الدین تغلق کسی از خاندان علایی باقی نماند تا عهده‌دار مقام سلطنت شود و سلسله خلجیان از میان رفت (بدایونی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱۴۹). برنی سرانجام خاندان علایی را ناشی از شومی قتل سلطان جلال‌الدین و ستمی که بر خاندان او رفت می‌داند: «از شومت ریختن ولی‌نعمت چندان خون‌های ناحق از سلطان علاءالدین ریخته شد که از فرعون ریخته نشده بود... و آنچه از کسان او و پروردگان او به مکافات کشتن سلطان جلال‌الدین بر خان‌ومان او گذشت در هیچ گبرستانی و کفرستانی و مغلستانی نگذشته است و نگذرد» (برنی، ۲۰۰۵: ۲۳۷).

۲-۳ سبب تألیف، تاریخ تألیف و نام منظومه

به گفته امیرخسرو، مثنوی دولرانی به خواهش خضرخان (امیرخسرو ۱، ۱۹۷۵: ۵۷۰-۵۸۱) و براساس داستان واقعی عشق او و دیولدی، در ۴۵۱۹ بیت در بحر هزج مسدس محذوف/ مقصور سروده شده است. خسرو تحریر نخست این مثنوی را در ششم ذی‌القعدة سال ۷۱۵ ق. در ۴۲۰۰ بیت به پایان رساند و برای سرودن آن چهار ماه و چند روز وقت صرف کرد (همان: ۴۳۸۳-۴۴۰۵)؛ بنابراین سرایش منظومه باید در ماه شعبان سال ۷۱۵ ق. (دو ماه آخر زندگی علاءالدین محمد خلجی) آغاز و دو ماه پس از خلع خضرخان از ولیعهدی پایان یافته باشد. او پس از ماجرای قتل خضرخان نیز، ۳۱۹ بیت (به عدد ابجدی کلمه «شهید») بر مثنوی افزود که از بخش‌های غم‌انگیز و پراحساس منظومه است:

پس از خون شهیدان پراننده نوشتم سیصد و زان پس ده و نه
و گر بر راستی خواهی گواخواست شهید اینک گواهی می‌دهد راست
(امیرخسرو ۱، ۱۹۷۵: ۴۴۰۹-۴۴۱۰)

خسرو به تاریخ افزودن این تکمله تصریح نکرده است؛ اما یک اشاره و چند قرینه نشان‌دهنده سرایش آن بین جمادی‌الثانی ۷۲۰ ق. (مرگ مبارکشاه) تا اوایل سال ۷۲۱ ق. است. اشاره، مربوط به سخن امیرخسرو در بیت ۴۴۳۲ دال بر هفتادساله شدنش است: «بنا در خانه هفتاد پیوست» که سال ۷۲۱ را نشان می‌دهد؛ زیرا امیرخسرو متولد ماه محرم سال ۶۵۱ ق. است (امیرخسرو ۲، ۱۹۷۵: ۸۰؛ همان، ۱۹۴۸: ۲۴۵-۲۴۶). قرینه نخست، کاربرد اوصافی مانند «سلطان مبارکشاه بی‌مهر»، «بهانه‌جوی» و مانند آن و لحن تلخ، بی‌پروا، و منتقد امیرخسرو است که طبیعتاً مربوط به دوره‌ای است که خطری او را از این ناحیه تهدید نمی‌کرده است (امیرخسرو ۱، ۱۹۷۵: ۳۹۱۵-۳۹۱۸). قرینه

دیگر، ذکر پیشنهاد بی‌شرمانه شاه به برادرش است؛ زیرا نقل چنین سخنی در زمان سلطنت مبارکشاه از احتیاط بسیار دور بوده است. قرینه سوم در شهیدخواندن کشته‌شدگان و ظالم‌خواندن قاتلان آنهاست. قرینه چهارم نیز در بیان سخنانی است که از خضرخان شخصیتی غیور و شجاع می‌سازد و نشان‌دهنده محبت امیرخسرو به او و خشمش از مبارکشاه است.

خسرو به وجه نام‌گذاری کتاب نیز اشاره کرده و گفته است: چون در نام معشوقه واژه «دیو» وجود داشت، دیول را به واژه دول (جمع واژه دولت) بدل کردم و واژه «رانی» به معنای صاحب و دارنده را نیز بدان افزودم و بدین ترتیب، نام این کتاب عاشقی را دولرانی خضرخان نهادم (همان: ۶۳۱-۶۳۹).

۳- ارزش‌های منظومه

۳-۱ ارزش‌های ادبی منظومه

امیرخسرو به سبب پرورش‌یافتن در فرهنگ هندوستان و محیط جدیدی از ادب فارسی، «لهجه‌ای نو و ترکیباتی تازه و اندیشه‌هایی خاص نصیبش گردیده بود و بسی مضامین نو و ابیات منتخب در آثارش ملاحظه می‌گردد و مسلماً به همین سبب است که شاعران و نویسندگان بعد از او بارها و بارها از او به استادی یاد کرده‌اند» (صفا، ۱۳۶۹، ج ۳-۲: ۷۸۷-۷۸۸). برخی ارزش‌های ادبی منظومه حاضر، عبارت است از:

- زبان ساده، گیرا و مؤثر امیرخسرو و شور و حالش در تصنیف مثنوی دولرانی سبب شده است تا محتوای تراژیک آن بر دل بنشیند و خواننده با آن همراه شود.

به هر حرفش درون، ده نامه شوق به هر لفظش نهان صد عالم ذوق
(امیرخسرو ۱، ۱۹۷۵: بیت ۴۴۰۱)

نه دود است اینک‌ه بیرون آمد از نی که خون سوخته زاد از سر روی
(همان: ۴۴۱۵)

- مخاطب منظومه دولرانی خضرخان با داستانی واقعی سروکار دارد که در همان زمان سرایش منظومه رخ داده و علاوه بر ایجاد التذاذ ادبی، روایتگر بخشی از تاریخ است:

به صد خوبی نشانند در دل و جان غم خوب دولرانی خضرخان
(همان: ۴۴۰۸)

- این اثر براساس واقعیات در زمانی شاعر نوشته شده است. او در مثنوی‌هایی مانند *تعلق‌نامه*، *نه سپهر*، *خزائن الفتوح*، و *قران السعدین*، محتاط و مطابق نظر و خوشامد شاهان و درباریان به تاریخ می‌نگرد؛ ولی در دولرانی آسوده‌خاطر است و نیازی به احتیاط ندارد؛ مثلاً در نصیحت به پادشاه علاءالدین چنان بی‌پرواست که مخاطب متحیر می‌شود:

نه شه را از گل دیگر سرشتند نه نعمت زان او تنها نوشتند
(همان: ۴۴۸)

فروخوان نامه مظلوم زان پیش که بینی رو سیه زو نامه خویش

(همان: ۴۶۰)

همین موضوع سبب شده است دولرانی نزدیک‌ترین اثر به خود امیرخسرو و واقعیات پیرامونش باشد و بیش از هر اثر دیگری چهره واقعی شاعر و زمانه‌اش را به ما نشان دهد.

• از این منظومه تعداد اندکی نسخه خطی باقیمانده است؛ با این حال، این منظومه تنها اثر شاعر است که از آن یک نسخه خطی متعلق به زمان حیات شاعر به‌جا مانده است. این نسخه با شماره ۱۷۸ در کتابخانه ارگ جمهوری افغانستان نگهداری می‌شود و علی‌محمد احمد شیخ بن نجم‌الدین آن را در ماه جمادی سال ۷۲۰ ق. کتابت کرده است (Beaurecueil, 1964: 164).

• وجود نام‌های هندی اشخاص و مکان‌ها سرایش منظومه را خدشه‌دار نکرده است. امیرخسرو تصریح کرده هنگام سرودن منظومه برای گنجاندن لغات هندی موجود در مسوده خضرخان مجبور به تلفیق میان زبان فارسی و هندی شده است:

چو آن را دیده شد آغاز و انجام به هندی بود در وی بیشتر نام
بسی نمی‌بود در اندیشه زیبا که پیوندم پلاسی را به دیبا
ولیکن چون ضروری بود پیوند ضرورت عیب کی گیرد خردمند
(امیرخسرو ۱، ۱۹۷۵: ۵۹۰-۵۹۲)

داوری کوتاه او درباره سه زبان هندی و فارسی و عربی در منظومه دولرانی خضرخان نشانه آشنایی کامل او با هر سه زبان است (همان: ۵۹۰-۶۱۰).

• منظومه از نظر وجود ترکیب‌های بدیع ساخته خود شاعر تأمل برانگیز است (رک. دولشاهی و نوریان، ۱۴۰۰: ۳۰-۱). به دلیل مکان سرایش منظومه، شاعر برای ترکیب‌سازی از فرهنگ و واژه‌های ویژه آن مرزو بوم بهره برده است و همین امر سبب شده است تا برخی از این ترکیبات تازه در فرهنگ‌های فارسی موجود نباشد؛ مانند آفت‌سگالی، تبرسنج، دیوگیری، خسک‌پاش، حلالی‌سنج و غیره.

• استفاده از تصاویر بسیار ساده و لطیف برای انتقال مضمون در منظومه سبب شده است تا مخاطب جذب روایت شود؛ برای مثال:

نه برگ گندنا شد آدمیزاد که برند و دگر خیزد ز بنیاد
(امیرخسرو ۱، ۱۹۷۵: ۳۳۶)

نه از یک چشمه بتوان بوستان داشت نه از یک هندسه، هندوستان داشت
(همان: ۳۴۵)

اگرچه آفتاب حشر تند است به قطع ظلمتش شمشیر کند است
(همان: ۳۴۸)

که تونی پای رهیمای داری که زنجیر زر اندر پای داری
(همان: ۳۷۱)

ستون ملک نبود پایه تخت نه چوب چتر باشد عمده بخت

(همان: ۳۸۴)

وگر دریا نبخشید لولوی ناب چرا غواص گردد غرقه در آب

(همان: ۴۵۴)

به نقصان است لفظ پارس درخورد که بی‌آچار تیزی کی توان خورد

(همان: ۵۹۷)

• استفاده شاعر از صنایع مختلف ادبی با حفظ سادگی و فهم‌پذیری متن برای مخاطب از ویژگی‌های بارز منظومه است. برای مخاطب آثار امیرخسرو روشن است که شاعر بسیار در ساده‌گویی کوشیده است؛ احتمالاً به این دلیل که زبان فارسی برای مردم زمانه او در سطح مخاطبان ایرانی فهم‌پذیر نبوده و شاید اصلاً همین سهل‌نویسی یکی از دلایل انتشار و حفظ زبان فارسی در هندوستان بوده است. در ادامه چند نمونه از ملاحظت طبع امیرخسرو در منظومه آورده می‌شود:

سپهر کوژ گر خود ایستد راست بیوسد پایه تختی که او راست

(همان: ۲۲۴)

(اغراق، تضاد بین کوژ و راست)

هر آتش کان بی‌فروزد بت سیم خلیلان را بود باغ براهیم

(همان: ۱۳۳۷)

(تلمیح به داستان گلستان‌شدن آتش برای ابراهیم، ایهام در کلمه خلیل به معنی دوست و مجازاً به معنی عاشقان و دوستان، آتش با خلیل و ابراهیم مراعات‌النظیر، بت سیم استعاره از معشوق)

نبد چون عشق در بازی مجازی شد آن بازی در آخر عشق‌بازی

(همان: ۱۳۶۳)

این بیت به بازی‌های کودکانه دیولدی و خضرخان اشاره دارد؛ تکرار کلمه بازی در معانی متفاوت بازی کودکان و عشق‌بازی سبب زیبایی بیت شده است.

کرشمه تیغ می‌زد از چپ و راست ولیکن آب دیده عذر می‌خواست

(همان: ۱۴۲۳)

زیبایی بیت در سپردن شمشیر به دست کرشمه برای دورکردن عاشق و عذرخواهی آب دیدگان از پس آن است. مصرع نخست استعاره از نازکردن دو دل‌داده برای هم و دورباش دادن آنان به یکدیگر است.

مثل گر چوب گر سنگ است و فولاد شود گاه جداکردن به فریاد

(همان: ۱۵۰۶)

شاعر صدای برخاسته از اره‌کردن چوب، تراش دادن سنگ و بریدن فولاد را به فریادی ناشی از جدایی تشبیه کرده است تا لحظه جدایی دو دل‌داده را توصیف کند.

بر آن داغ از مژه گشتم نم‌کریز که تا سوزم بتر زان سوزش تیز

(همان: ۲۷۵۷)

نم‌ک‌ریز شدن مژه استعاره از ریزش اشک است. تصویر ساده‌ای که شاعر در بیت ترسیم کرده، تأمل‌برانگیز

است.

هليله كوه زفتى خون دل رفت شود خرماى تر چون با غسل جفت
(همان: ۳۶۳۲)

خسرو در مطلع الانوار گفته است: «ژفت و ترش‌روست هليله و ليك / روشنى چشم شد از خوى نيك» هليله هندی یا هليله سیاه به قول حکیم مؤمن ثمر درختی است به قدر مویز که سیاه و صلب است و مسهل سودا و منقی خون و روح از خلط سوداوی است. پوست آن چروک خورده و سفت و مزه آن بسیار تلخ است، ولی در ترکیب با غسل در زمره داروهایی قرار می‌گیرد که در طب سنتی برای درمان بیماری‌های بلغمی و سوداوی و صفراوی استفاده می‌شود (حکیم مؤمن، ۱۳۹۰، ج ۱: ۱۵۹). این بیت نشانه‌ی اطلاعات طبی خسرو از خواص هليله است؛ زیرا خون دل خوردن نشانه‌ی غم خوردن فراوان است که سبب افزایش سودای خون می‌شود و هليله برای پاک‌سازی آن مفید است.

بود ماهى سزای تابه تیـز که خار است از درون بیرون درم‌ریز
(همان: ۲۱۳)

شاعر با تمثیل ماهی - که درون پر تیغ و بیرون پر از فلس (تشبیه به درم نقره) دارد - می‌کوشد به فرزندش پند دهد تا مراقب اعمال درونی و برونی‌اش باشد.

- سرعنوان‌های بخش‌های مختلف منظومه از خود امیرخسرو است. او با انتخاب عناوین مناسب به تهییج و جذب مخاطب پرداخته است. این نتیجه از مقایسه‌ی سرعنوان‌ها در نسخ خطی منظومه حاصل می‌شود؛ مثلاً خراب‌شدن مجلس خانی از گردش دور مدام و خفتن بخت بیدار خضرخان و پریشانی این دولت در واقعه دیدن و تعبیر آن خواب پریشان از دل بیدار خسرو جستن (امیرخسرو ۱، ۱۹۷۵: ۲۲۸).

- امیرخسرو در منظومه‌ی دولرانی از سنت ده‌نامه‌نویسی پیروی کرده و آن را به‌شیوه‌ای تازه به کار برده است. او در آخر هر داستان، در همان قالب مثنوی، دو غزل (یک غزل از زبان عاشق و یک غزل از زبان معشوق) آورده است که سوزوگداز و رقتی خاص دارند.

- شیوه‌ی روایت امیرخسرو در این منظومه نیز در نوع خود تأمل‌برانگیز است. او در داستان مرگ سلطان علاءالدین (همان: ۳۶۸۲-۳۸۲۹) و خضرخان با ابیات لطیف و رقت‌انگیز و یک حکایت به‌طور ویژه به تمهید اهتمام ورزیده و خوانندگان را برای شنیدن این منظره‌ی عبرت‌انگیز آماده کرده است (همان: ۳۸۷۴-۴۱۳۹) شاعر در جای‌جای سخن، در تنگناها و ضرورت‌ها، به اقتضای موضوع از حکایات مختلف بهره می‌گیرد و با تیتیر جداگانه «حکایت» به کلامش اتصال می‌دهد.

- سرنوشت دیولدی را پس از مرگ خضرخان در ابهام رها کرده است؛ به‌نحوی که خواننده نمی‌تواند تشخیص دهد او پس از مرگ همسرش خودکشی کرده است یا نه. شاعر به رسم ساتی (خودسوزی زنان هند) نیز اشاره کرده است. گزارش برنی بیانگر انتقال زنان و مادران شاهزادگان به حرم‌سرای مبارکشاه است. بدایونی نیز تصریح کرده است که سلطان «دیولرانی را طلبیده داخل حرم ساخت» (بدایونی، ۱۳۸۰: ۱۴۱). اگر این گزارش‌ها درست باشد، معلوم می‌شود امیرخسرو قلباً دوست نداشته است همسر خضرخان و یکی از قهرمانان داستان

چنین سرنوشتی داشته باشد و برای حفظ حرمت شاهزاده شهید، سرنوشت همسر او را در ابهام رها کرده و از او زنی وفاپیشه مانند شیرین ساخته است؛ در آخرین مغالزه از زبان معشوق می‌گوید:

... چو پیش مشهدش مشعل فروزند
 کنیزش را به پایانش بسوزند
 که رسم هندوان آتش‌افروز
 چنین باشد به سوز خویشتن‌سوز
 بدین‌سان سوختن در روشنائی
 به از سوزش به شب‌های جدایی...
 به دیده خاک را منزل گزینیم
 که بی او روی گیتی را نبینیم
 و گر این نیز نگذارند کردن
 همین‌جا ما و خون خود به گردن
 زنیم اندر جگرها دشمنه تیز
 چو شیرین در زیارتگاه پرویز...
 که چون سرفت بر همسر شتایم
 وصال همسر خود باز یابیم
 بدین مرگ از وفا دلسوزی‌ام باد
 هم امروز این سعادت روزی‌ام باد
 (امیرخسرو، ۱، ۱۹۷۵: ۴۱۶۵-۴۱۸۸)

۳-۲ ارزش‌های تاریخی منظومه

- امیرخسرو در این منظومه بخشی جداگانه را به معرفی و بزرگداشت پادشاهان هندی و خلجی‌ها برای فتح بلاد کفر و گسترش دین اسلام اختصاص داده است که اهمیت تاریخی فراوانی دارد.
- این منظومه از منظر پرداختن به روش حکومت سلطان علاءالدین خلجی و (همان: ۸۲۳-۱۱۳۷)، انتخاب ولیعهد (همان: ۹۹۳-۹۹۵)، شب‌نشینی خصوصی شاه و درباریان (همان: ۵۶۷-۵۹۸) و وقایع پایان سلسله خلجیان (همان: ۳۶۷۰-۴۰۰۳)، اهمیت فراوان دارد.
- این مثنوی از نظر روشن شدن زمان برخی موضوعات تاریخی نیز دارای اهمیت است. برای نمونه:
 ۱. به گفته امیرخسرو وقتی دیولدی به قصر آورده می‌شود، خضرخان ده‌ساله است. چون فتح دیوگیر در سال ۷۰۷ رخ داده است، پس خضرخان باید متولد ۶۹۷ ق. بوده باشد. در نتیجه، او در زمان مرگ (۷۱۸-۷۱۹ ق.) ۲۱ یا ۲۲ ساله بوده و دیولدی دو سال کمتر از او سن داشته است.
 ۲. برنی تاریخ دفن سلطان را شب ششم شوال سال ۷۱۵ ق. دانسته است (برنی ۲۰۰۵: ۳۶۹)؛ در حالی که امیرخسرو در این منظومه آن را براساس مشاهدات خود، روز هفتم شوال ثبت کرده است (امیرخسرو، ۱، ۱۹۷۵: ۳۷۱۶-۳۷۱۷).
 ۳. چنانکه گفته شد، تنها منبعی که داستان برادرکشی مبارکشاه را به‌صراحت نقل کرده، همین منظومه است (همان: ۳۹۱۵-۳۹۴۱).
- هیچ‌یک از مثنوی‌های تاریخی خسرو به‌اندازه منظومه دولرانی نام‌های خاص ندارد. خسرو بزرگ‌ترین مشکل خود را در سرودن این اثر همین کثرت نام‌ها، به‌ویژه نام‌های هندی، دانسته است (همان: ۵۹۰-۶۱۰). متن منظومه دارای اطلاعات مهمی درباره روش حکمرانی خلجیان، مناسبات درباری، جایگاه‌ها و مقام‌های درباری و دیوانی، اطلاعات جغرافیایی و مانند آن است. برخی از اسامی موجود در منظومه به‌ترتیب حروف الفبا عبارت‌اند از:

۱. **مناصب:** امیربار؛ باریک؛ جاندار؛ دورباش؛ چاشنی‌گیر؛ حجاب؛ رانا؛ رای؛ رای‌رایان؛ سالار؛ سرسلاح؛ سرهنگ؛ شحنه؛ کوتوال.

۲. **اماکن:** امروهه؛ بجی مندر؛ بخارا؛ بدخشان؛ پطن؛ پنجاب؛ ترکستان؛ تلنگ؛ جون؛ جهائن؛ چیتور؛ چین؛ ختن؛ خراسان؛ خضرآباد؛ خلیج؛ خوزستان؛ دیوگیر؛ دیول؛ رنتهپور؛ سراندیب؛ سقلاب؛ سمانه؛ سند؛ سومنات؛ غزنین؛ قصر لعل؛ قندهار؛ قنوج؛ کرخ؛ گجرات؛ گوالیر؛ لنگا؛ مالوه؛ مانکپور؛ مدائن؛ ملتان؛ نیل؛ هتناپور؛ و... .

۳. **اسامی افراد و خاندان‌ها:** الپ‌خان؛ الغ‌خان؛ الغ‌خان بلبن؛ ایاز؛ بهرام‌شاه؛ بهلیم‌دیو؛ ترغی؛ جنید؛ حسام‌الدین؛ حسان؛ رام‌دیو؛ ستل‌دیو؛ ظفرخان؛ علن بیگ؛ عنبر؛ قتلغ؛ کافور؛ کنولادی؛ معزالدین محمد سام؛ معزالدین کیقباد؛ یمین‌الدین مبارک.

۳-۳ ارزش‌های منظومه از نظر تاریخ ادبیات

منظومه دولرانی خضرخان اطلاعاتی از زندگی و اندیشه‌های امیرخسرو می‌دهد که به ما در تکمیل شناخت زندگی او یاری می‌رساند:

• درخواست شاهزاده خضرخان از امیرخسرو برای قبول سرایش منظومه و بی‌پروایی امیرخسرو در نصیحت به علاءالدین خلجی از مقبولیت جایگاه شاعری امیرخسرو در دربار خلجیان نشان دارد:

ز تو خواهم که آن افسانه راز که کرد از رخنه‌های سینه در باز
چنان سنجی ز بهر این دل تنگ که در میزان دل‌ها کم شود سنگ
(امیرخسرو ۱، ۱۹۷۵: ۴۷۹-۴۸۰)

• از میان آثار امیرخسرو تنها اثری که شاعر در آن به شیوه‌ی رهایی‌اش از دست مغولان اشاره کرده، همین منظومه است:

در ایامی که این نفس بدآموز گرفتار مغل شد دور از امروز
من و با من چو من تشنه‌سواری رسیدیم از ره اندر جویبـاری...
(همان: ۵۰۸-۵۱۴)

امیرخسرو اشاره می‌کند که سوار همراهش که ظاهراً مغولی بوده است، از چشمه‌ی بین راه آب زیادی می‌نوشد و هلاک می‌شود و او نجات می‌یابد.

• آخر مثنوی امیرخسرو بخشی تحت عنوان نصیحت به فرزندش دارد که به روشنی به زمینه‌های فکری شاعر اشاره دارد. همچنین نام فرزندش عین‌الدین «مبارک» در این نصیحت‌نامه آمده است که از نظر تکمیل اطلاعات پژوهندگان با خانواده شاعر تأمل‌برانگیز است:

ایا چشم و چراغ دیده‌من رخت بستان و باغ دیده‌من
مبارک نام تو ز ایزد تبارک چو نامت بر پدر گشته مبارک
(همان: ۴۱۹۰-۴۱۹۱)

۳-۴ ارزش‌های فرهنگی منظومه

ذکر مسائل فرهنگی و اجتماعی در آثار ادبی به غنای متن داستان می‌افزاید و سبب ماندگاری و اثرگذاری کلام

نویسنده می‌شود. علاوه بر یادآوری‌های ارزشمندی که رضا کیانی در مقاله‌اش آورده است (رک. کیانی، ۱۴۰۰: ۳۳۷-۳۵۰)، منظومه دولرانی خضرخان سرشار از نکات متنوع دیگری هم هست که در مقاله یادشده نیامده است:

- وضع حرم‌خانه و زنان آن (امیرخسرو ۱، ۱۹۷۵: ۱۲۱۵؛ ۱۳۰۱؛ ۱۴۶۳)، آداب ازدواج (همان: ۱۲۵۷-۱۲۶۱)، حضور مردان در دربار (همان: ۱۴۵۷؛ ۳۸۶۶) و بسیاری نکات دیگر که با توجه به وصف دربار و چگونگی رویارویی شاعر با این نوع از آداب اجتماعی از نظر ادبی نیز اهمیت فراوان دارد.

۴- نتیجه‌گیری

- این مثنوی نزدیک‌ترین اثر به خود امیرخسرو و واقعیات پیرامون اوست.
- امیرخسرو در این منظومه بخشی جداگانه را به معرفی و بزرگداشت پادشاهان هندی و خلجی‌ها برای فتح بلاد کفر و گسترش دین اسلام اختصاص داده است که اهمیت تاریخی فراوان دارد و دربردارنده اسامی فراوان مناصب، اماکن، خاندان‌ها و غیره است؛ در بخش‌هایی مثل احوالات خضرخان تنها منبع اصیل برخی وقایع تاریخی به شمار می‌رود.
- نظری به مؤلفه‌های ادبی منظومه نشان می‌دهد که متن سرشار از اصطلاحات و ترکیب‌های تازه، تصویرسازی‌های ساده و استادانه و صنایع ادبی فراوان است و از جمله آثار دوران پختگی امیرخسرو دهلوی به شمار می‌رود و گیرایی و سوز فراوان دارد.
- ابیات منظومه سرشار از اطلاعات فرهنگی، اجتماعی، سیاسی دوران حکومت خلجیان است. همچنین به روشنگری بخش‌هایی از زندگی امیرخسرو - مثل مقبولیت در بارگاه خلجیان، وقایع رهایی‌اش از اسارت مغول و نام فرزندش مبارک - می‌پردازد.
- این منظومه تنها اثر امیرخسرو دهلوی است که نسخه‌ای متعلق به زمان حیات شاعر و در دسترس دارد. شاعر با ساده‌نویسی، سنت ده‌نامه‌نویسی، بهره‌گیری از براعت استهلال و غیره فضای دل‌چسبی بر روایت داستان حاکم کرده است.

پی‌نوشت

۱. منابع ذکرشده برای ابیات، براساس شماره بیت است.

منابع

۱. امیرخسرو ۱ (۱۹۷۵). خضرخان و دولرانی، تصحیح محمودفا بقایف، با مقدمه عبدالغنی میرزایف، دوشنبه: دانش.
۲. امیرخسرو ۲ (۱۹۷۵). دیباچه دیوان غره الکمال، به اهتمام سید وزیر الحسن عابدی، لاهور: نیشنل کمیتی برای سات سوساله تقریبات امیرخسرو.
۳. امیرخسرو (۱۳۴۳). دیوان کامل امیرخسرو دهلوی، با مقدمه سعید نفیسی و به اهتمام م. درویش، تهران: علمی.
۴. _____ (۱۹۳۳). تعلق نامه، تهذیب و تحشیه: سید هاشمی فریدآبادی، حیدرآباد دکن - اورنگ آباد: مطبع

- اردو.
۵. _____ (۱۹۴۸). نه سپهر، به تصحیح و تحشیه و مقدمه به زبان انگلیسی: محمدوحید میرزا، کلکته: بیست مشن پریست.
۶. _____ (۱۹۷۶). خزائن الفتوح: مشتمل بر احوال و کوالف عهد سلطان علاءالدین خلجی از سنه جلوس تا سنه ۷۱۱ هجری، به تصحیح و تنقید و تحشیه دکتر محمد وحید میرزا، لاهور: نیشنل بک فاوندیشن آف پاکستان، طبع دوم.
۷. باغبانی، محسن (۱۳۹۹). تصحیح و شرح مشکلات مثنوی شیرین و خسرو امیرخسرو دهلوی و تحقیق در احوال و آثار او، پایان‌نامه دکتری، استاد راهنما: ابوالقاسم رادفر، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۸. بدایونی، عبدالقادر (۱۳۸۰). منتخب التواریخ، تصحیح مولوی علی احمد صاحب و با مقدمه و توضیحات توفیق هاشم‌پور سبحانی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۹. برنی، ضیاءالدین (۲۰۰۵). تاریخ فیروزشاهی، تصحیح سر سید احمد، علیگره: سر سید آکادیمی.
۱۰. جعفری، محمدسعید (۱۹۲۳). سوانح عمری سلطان علاءالدین خلجی، سکندر ثانی، لاهور: برقی پریس.
۱۱. چندنارنگ، گوپی (۲۰۰۸). امیرخسرو کا هندوی کلام مع نسخه برلین ذخیره اشپیزنگر، ویراست دوم، لاهور: سنگ میل پبلیکیشنز.
۱۲. حبیب، محمد (۱۹۴۸). سوانح حیات امیرخسرو، با ترجمه حیات‌الله صاحب انصاری، اله‌آباد: هندستانی آکیدیمی صوبه متحده.
۱۳. حکیم مؤمن، سید محمد مؤمن بن محمد زمان (۱۳۹۰). تحفه المؤمنین، قم: نور وحی.
۱۴. دولتشاهی، امیرحسین؛ نوریان، سید مهدی (۱۴۰۰). «فوائد لغوی و تازگی‌های ترکیبی مثنوی دولرانی و خضرخان امیرخسرو دهلوی»، فصلنامه فنون ادبی دانشگاه اصفهان، دوره ۱۳، شماره ۳، ۱-۳۰.
۱۵. _____ (۱۳۹۸). «نصیحت‌نامه امیرخسرو دهلوی در دیباچه مثنوی دولرانی و خضرخان»، دوفصلنامه تاریخ ادبیات دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۸۴، ۱۰۷-۱۳۵.
۱۶. ذبیح‌نیا عمران، آسیه (۱۴۰۰). «علل رویکرد تعلیمی در منظومه دولرانی و خضرخان امیرخسرو دهلوی» فصلنامه مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۳، شماره ۴۰، ۱۱۳-۱۲۸.
۱۷. ذوالفقاری، حسن (۱۳۹۲). یکصد منظومه عاشقانه فارسی، تهران: چرخ.
۱۸. زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۵۴). «امیرخسرو دهلوی: شاعر و منتقد»، نشریه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، ش ۴، ۱۹-۲۵.
۱۹. شاه، میرحسین (۱۳۴۱). «تاریخ‌نویسی امیرخسرو»، آریانا، س ۲۰، ش ۱۲، ۱۸-۲۸.
۲۰. شبلی نعمانی، محمد (۱۹۲۲). حیات خسرو، لکهنو: ادبی پریس.
۲۱. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۹). تاریخ ادبیات در ایران، تهران: فردوسی.
۲۲. علوی کرمانی، سید محمد بن مبارک (۱۸۸۵). سیر الاولیاء، شایع کرده چرنجی لال، دهلی: مطبع محب هند.
۲۳. کارگر، مریم؛ ذبیح‌نیا عمران، آسیه؛ منگلی، ماندانا (۱۳۹۹). «بررسی رویکرد عرفانی امیرخسرو دهلوی در منظومه دولرانی و خضرخان براساس دیدگاه هوش معنوی رابرت ایمنونز» فصلنامه عرفان اسلامی، شماره ۶۶، ۱۷۳-۱۹۲.
۲۴. کیانی، رضا (۱۴۰۰). «تأملی در اندیشه‌های اجتماعی - جمعیتی امیرخسرو دهلوی در روایتی واقع‌گرایانه»، پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی دی، شماره ۹۸، ۳۳۷-۳۵۰.

۲۵. مشایخ فریدنی، محمدحسین (۱۳۳۸). «مبانی استقلال پاکستان»، مجله وزارت امور خارجه، ش ۹، ۸۱-۹۶.
۲۶. یاری، سیاوش؛ سلیمانان، مسلم (۱۳۹۵). «جایگاه امیر خسرو در تاریخ‌نگاری هند»، *تاریخ اسلام*، س ۶، ش ۲۲، ۱۲۵-۱۵۱.

27. Beaucueil, Serge de. (1964). *Manuscripts d'Afghanistan*. Le Caire: Imprimerie de l'Institut français d'archéologie orientale.